

пки, що проводилися В. Приймаком та В. Белашовим на початку 90-х рр. ХХ ст., велися частково на власні кошти та за рахунок допомоги небайдужих ентузіастів.

У 60–80-х роках ХХ ст. починається будівництво типових багатоповерхових будинків, де відсутність археологічних досліджень привела до втрати частини культурного шару літописного Глухова. Лише самовіддана робота вчених-археологів, архітекторів, майстрів-реставраторів заклали підвалини для створення історико-культурного заповідника в історичному центрі міста.

ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Сумської області, ф. 1731, оп. 1, спр. 18.
2. Коваленко Ю.О. Меценати і колекціонери історії Глухівського музейництва / Ю.О. Коваленко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Вид. ЦОДПА, 2002. – № 1. – С. 42–43.
3. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 2. Полк Нежинский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – 550 с.
4. Морачевський Я.М. Щоденник археологічної експедиції по р. Клевеню, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / Я.М. Морачевський [підготовка до публікації та коментар В. Звагельського та Л. Белінської] // Сумська старовина. – Суми: Вид. Сумського державного університету, 1998. – № III–IV. – С. 42–48.
5. Мошик І.В. Історичні віхи Глухівського краєзнавчого музею / І.В. Мошик // Питання історії науки і техніки. – К.: вид. ЦП ННП України та УТОШК. – 2015. – № 2. – С. 56–60.
6. Кучера М.П. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, С.А. Беляева, Н.В. Блажевич, П.А. Горишний, А.Т. Смиленко, Р.С. Орлов, О.В. Иченская – К.: Наукова думка, 1984. – 195 с.
7. Побожій С. З історії охорони пам'яток Північного Лівобережжя 20–30-х рр. // Північне Лівобережжя та його культура XVIII – початку ХХ століття. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Федора Людвіговича Ернста /1891–1949/. – Суми, 1991. – С. 53.
8. Принь М.О. Олександр Володимирович Маліношевський – завідувач соціального музею Донбасу (1925–1927 рр.) / М.О. Принь // Сіверщина в історії України. – К., Глухів: Вид. ЦП НАН України та УТОШК, 2012. – Вип. 5. – С. 367–370.
9. Самоквасов, Д. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Самоквасов. – М.: Синодальная типография, 1908. – 120 с., карта.
10. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды / Архиепископ Филарет. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – Т. VII. – 439 с.
11. Цапенко М.П. По равнину Десны и Сейма / М.П. Цапенко. – М.: Искусство, 1970. – 143 с.

Савицький А.Д. Історія дослідження пам'яток культурного насліддя міста Глухов (середина ХІХ – початок ХХ ст.)

Стаття присвячена аналізу питань, пов'язаних з вивченням культурного насліддя міста Глухова. Обобщаються матеріали робіт перших дослідників історії Глухова Д.Я. Самоквасова та А.М. Лазаревського, освещается деятельность коллектива учёных и музейщиков времён украинизации и изучения отдельных видов памятников в послевоенный час.

Ключевые слова: Глухов, археологія, музей, пам'ятник древності, дослідження.

Savitskyi O.D. History of studies of cultural heritage of town Hlukhiv (middle XIX – beginning XX centuries).

The work deals with the analysis of issues related to the study of the cultural heritage of the town Hlukhiv. Materials of first research papers of Hlukhiv D. Ya. Samokvasov and O. M. Lazarevskyi are generalized, activity of scientists and art dealers of times of an Ukrainization and grouping of separate types of monuments in post-war time is lit.

Key words: Hlukhiv, archeology, museum, antique, researcher.

22.03.2017 р.

Ј

УДК 002.1:008:725.94:351.853(477.52)

Р.В. Харковенко

АНАЛІЗ ОБЛІКОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ НА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА ГЛУХОВА ТА ГЛУХІВСЬКОГО РАЙОНУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглядається та аналізується питання сучасного стану облікової документації на об'єкти культурної спадщини міста Глухова та Глухівського району Сумської області.

Ключові слова: облікова документація, об'єкт культурної спадщини, Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

Державний облік об'єктів культурної спадщини є одним з пріоритетів політики української держави у сфері охорони культурної спадщини, оскільки це є передумовою збереження вказаних об'єктів. На рівні держави і регіонів необхідно конкретно знати, що і де необхідно охороняти. Облікова документація на об'єкти культурної спадщини має бути належним чином підготовлена, узагальнена, систематизована і збережена. Це є запорукою охорони і збереження для майбутніх поколінь кожної пам'ятки культурної спадщини окремо і культурної спадщини загалом.

З набуттям державної незалежності й ствердженням курсу на відродження національних культурних традицій та інтеграції в європейське співтовариство, в Україні гостро постало питання про перегляд засад державної пам'яткоохоронної політики. Перше десятиріччя незалежності було пов'язане з підготовкою та прийняттям Верховною Радою України у 2000 р. Закону України «Про охорону культурної спадщини», формуванням державної системи управління пам'яткоохоронною сферою, розробкою нормативних документів, а також загостренням питання необхідності перегляду раніше напрацьованої облікової документації на пам'ятки, коригування списків пам'яток та наповнення державного реєстру культурної спадщини об'єктами, що не були раніше віднесені до пам'яток за ідеологічними ознаками радянської доби, але за своїм історико-культурним змістом поглиблюють об'єктивне висвітлення історії та культури українського народу, його давніх національних традицій [1, с. 8].

Новими підходами позначилася в 1990-ті роки й робота над Зводом пам'яток історії та культури України. Незважаючи на економічну скруту в країні, вдалося видати в цей час кілька книг першого Зводу пам'яток м. Києва, де, чи не вперше, комплексно представлені усі види нерухомих пам'яток.

Отже, виходячи з вище сказаного, на зламі століть в Україні за результатами тотальних обстежень територій і населених місць, наукових розвідок, багаторічної пошукової діяльності не одного покоління пам'яткоохоронців був зібраний величезний пласт інформації про об'єкти нерухомих культурної спадщини, напрацьована облікова документація на численні пам'ятки.

Попри своєрідний ідеологічний підхід щодо оцінки

та визначення пам'яток у минулому і які, безумовно, потребують перегляду, можна впевнено стверджувати, що на цей період викристалізувався пам'ятковий ресурс української держави. Щоправда, постає низка запитань, зокрема – де знаходяться матеріали натурних обстежень та досліджень пам'яток, де зберігається первинна облікова документація, чи належним чином забезпечена її схоронність як важливого джерела пам'яткової інформації? За деякими даними понад 46 тис. одиниць облікової документації (паспортів і облікових карток старого зразка) знаходяться у фондах Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень; інша розпорошена в організаціях різних відомств, окремі з яких перестали існувати [1, с. 9].

У незалежній демократичній Україні, здавалося, маємо широкі можливості для розгортання дискусійних пам'яткознавчих проблем сьогодення. Втім, критичні традиції у цій культурологічній сфері якщо не втрачені, то розвиваються надто кволо і повільно.

Стимулом замовлення цього мало б бути суспільне середовище, яке, на жаль, суттєво деформоване в умовах здичавілого капіталізму, а його духовно моральний стан бажає значно кращої гуманітарної кондиції [2, с. 270].

Необхідно зазначити, що важливою складовою збереження об'єктів культурної спадщини є законодавча база та відповідні номативно-правові акти.

Законодавство України у сфері охорони культурної спадщини підготовлене професіоналами, висококваліфікованими фахівцями та експертами вказаної сфери на належному високому рівні. Безумовно, долучалися до цього процесу на рівні обговорення й представники громадськості, які представляють безпосередньо громади сільських, селищних і міських рад, на території яких розташовані об'єкти культурної спадщини. Демократія є дієвою тоді, коли виконуються її закони. У нашій державі закони прописані добре, але стадія їх виконання і впровадження на практиці, на жаль, перекреслює всі попередні напрацювання. Подібна ситуація спостерігається і в інших сферах життя українців. На нашу думку, потрібно відпрацювати такий механізм реалізації законів, щоб їх виконання не могло дискредитувати суть і змістовність самих законів. Це надзвичайно важливий момент, оскільки, за великим рахунком, це якість нашого життя, це збереження нашої культурної спадщини, це наше сьогодення і майбутнє наших дітей, це престиж нашої держави на міжнародній арені.

Україна має надзвичайно велику культурну спадщину, яка формувалася віками і тисячоліттями. Це тисячі сторінок облікової документації різних історичних періодів. Для опрацювання такого величезного пласту матеріалу однієї статті замало.

Саме тому в статті розглянемо один з осередків збереження культурної спадщини нашої держави. Мова йтиме про славетний й історично багатий край України – Глухівщину Сумської області. Про культурну спадщину цього регіону дуже багато сказано і написано. Проте, щоб осмислити всю велич, красу, могутність та історичну цінність

вказаного краю, цього замало, там треба побувати і побачити все на власні очі.

Перша письмова згадка про стародавнє місто на річці Есмань, на Сіверщині України, м. Глухів Сумської області зустрічаємо в Іпатіївському літописі за 1152 рік, проте дані археологічних розкопок і непрямі письмові джерела дають можливість припустити, що місто Глухів існувало вже в X ст., зокрема в 992 році, коли була створена Чернігівська єпархія.

Першими поселенцями в цих місцях були сіверяни, що в VI–VII ст. заснували тут Глухівське городище.

Глухів може похвалитися дійсно цікавою історією. У складі Київської Русі місту відводилася важлива роль у захисті земель від нальотів кочівників: він служив форпостом на східному кордоні держави. У період політичної роздробленості Глухів був центром окремого удільного князівства.

В середині XIV ст. на землі Чернігово-Сіверського князівства, у складі якого тоді перебував Глухів, прийшла епідемія чуми, яка призвела до спустошення міста.

Відродження Глухова пов'язане з приходом на українські землі влади Речі Посполитої. Починаючи з першої половини XVI ст. в місті проводяться роботи з його укріплення. На стародавньому городищі з'являються bastiони і різні фортифікаційні укріплення. В цей час місто отримує Магдебурзьке право. Польська влада всіляко прагнула до збільшення як чисельності населення міста, так і рівня його економічного розвитку. Глухів навіть був на якийсь час перейменований в «Новий Острог».

Найбільш важливою віхою в історії Глухова можна вважати період з 1708 по 1763 роки, коли місто служило столицею українських гетьманів. Після відомого всім повстання гетьмана Івана Мазепи гетьманська столиця Батурин була зруйнована російськими військами. У 1708 році резиденція гетьманів перенесена до Глухова. Саме тут гетьманом Лівобережної України було обрано Івана Скоропадського. Пізніше в Глухові розміщувалися резиденції гетьманів Данила Апостола й Кирила Розумовського.

На честь святкової церемонії призначення К. Розумовського гетьманом в Глухові проведено роботи з реконструкції під керівництвом архітекторів І. Мергасова і А. Квасова. Пізніше тут побудовано новий гетьманський палац. Саме з цими зодчими пов'язано і будівництво в Глухові Спасо-Преображенської і Вознесенської церков, що збереглися до наших днів.

Період правління гетьмана К. Розумовського став для Глухова епохою значного культурного розвитку. В цей час тут працювала найвідоміша і найпрестижніша у Російській імперії школа вокалу, яка готувала придворних співаків. Серед випускників школи були Д. Бортянський і М. Березовський, українські музиканти, що вважаються засновниками російського хорового співу.

У цей період була значно розширена й укріплена Глухівська фортеця. Київські та Московські ворота фортеці грали роль своєрідних контрольних пунктів на шляху із

Києва до Москви.

З 1722 року, після тимчасової ліквідації інституту гетьманства, в Глухові знаходиться орган, що виконує функції уряду управління Україною – Малоросійська колегія. Після остаточної ліквідації гетьманства Катериною II в 1764 році перед Малоросійською колегією була поставлена задача поступового скорочення громадських прав і вольностей, що з успіхом реалізовував її президент Петро Румянцев-Задунайський.

У 1782 році на українських землях скасовано адміністративний поділ на полки і сотні, внаслідок чого Глухів стає повітовим містом, а з 20-х рр. XX ст. – районним центром.

До наших днів в Глухові зберігся ряд старовинних культових споруд. Найбільш відомі з них – церква св. Миколая (1695 р.) і Спасо-Преображенський храм (1765 р.), які знаходяться на території історичного центру Глухова, а також Вознесенська церква з дзвіницею (1767 р.), розташована в північній частині міста посеред Вознесенського кладовища.

Серед культових споруд сучасного Глухова варто також відзначити Трьоханастасіївську церкву, побудовану наприкінці XIX ст. за проектом петербурзького академіка А. Гунна. Завдяки яскраво вираженим рисам російсько-візантійського стилю церква нагадує ранні християнські храми. Фінансову підтримку будівництва храму надавали відомі меценати – Терещенки. Трьоханастасіївська церква є сімейною усипальницею родини Терещенків.

Практично в самому центрі Глухова зустрічаємо ще одну старовинну пам'ятку архітектури, зведену в XVIII ст., – Київську браму Глухівської фортеці. Побудована вона на земляному валу фортеці з боку Києва, завдяки чому і отримала свою офіційну назву.

Є в Глухові і своя «Ейфелева вежа» – водонапірна башта, побудована в 20-х рр. XX ст. на найвищій точці міста. Будову висотою 41 м видно з відстані понад 10 км, а сходи, що ведуть на оглядовий майданчик, дуже схожі з міфічними «сходами в небо». Водонапірна вежа у Глухові є гордістю міста, притягаючи сюди любителів помилуватися навколишньою місцевістю з висоти пташиного польоту.

Необхідно зазначити, що найдостовірнішими носіями історичних подій є об'єкти культурної спадщини. І як би людство не хотіло змінити і переписати історію, ці об'єкти є дійсним, справжнім, правдивим і беззаперечним провідником в минуле. Тож дуже важливо зберегти культурну спадщину, яку маємо на сьогодні, а відтак професійно здійснювати облік кожного її об'єкта.

Більш детально хотілося б розглянути облікову документацію на об'єкти культурної спадщини міста Глухова та Глухівського району Сумської області.

Постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 р. № 929 до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр) за категорією національного значення у м. Глухові занесено 8 об'єктів культурної спадщини: Київська брама Глухівських міських укріплень, Гуманітарно-просвітницький комплекс, Глухівський учительський

інститут, Глухівська чоловіча гімназія, Пансіон Глухівської чоловічої гімназії, Миколаївська церква, церква Трьох-Анастасіївська, Спасо-Преображенська церква.

Тріумфальна брама у м. Глухові перебуває на обліку як пам'ятка національного значення відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР», а відтак згідно з пунктом 3 Прикінцевих положень Закону України «Про охорону культурної спадщини» до вирішення питання про занесення до Реєстру вважається пам'яткою національного значення, на яку поширюються вимоги цього Закону.

Постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. № 928 до Реєстру за категорією національного значення у Глухівському районі занесено 2 об'єкти культурної спадщини: Будинок Глухівського учительського інституту по вул. К. Маркса, 25 у м. Глухові та Городище і селище у с. Ємадикине Глухівського району. Постає логічне питання стосовно Будинку Глухівського учительського інституту: чому об'єкт культурної спадщини національного значення, розташований безпосередньо у м. Глухові, занесений до Реєстру як такий, що знаходиться у Глухівському районі? Вочевидь, фахівцям, які займаються внесенням об'єктів культурної спадщини до Реєстру, потрібно це робити ретельніше.

Наказом Міністерства культури і туризму України від 15.09.2010 р. № 706/0/16-10 до Реєстру за категорією місцевого значення у м. Глухові занесено 27 об'єктів культурної спадщини: Жіноча гімназія, Садибний будинок міського голови Амосова, Корпус жіночої Земської лікарні (Комплекс Земської лікарні), Корпус чоловічої Земської лікарні (Комплекс Земської лікарні), Відділення інфекційне Земської лікарні (Комплекс Земської лікарні), Будинок Г. Біловського, Будинок П. Лютого, Садиба Неплюєвих, Дитячий притулок М. Терещенка (флігельний будинок), Трикласне міське училище імені Ф. Терещенка (фасадний будинок), Будинок А. Бештака, Будинок повітового земства, Будинок Шапоріних, Вознесенська церква, Поштово-телеграфна контора (Будинок Миклашевських), Особняк, Будинок житловий, Тюремний замок, Башта водогону, Будинок садибний, Ремісниче училище імені М. Терещенка, Дворянське зібрання, Будинок А.Я. Терещенка, Будинок адміністративний, Банк М. Терещенка, Садибний будинок Кочубеїв, Веригинське міське училище.

Наказом Міністерства культури і туризму України від 30.12.2008 р. № 1642/0/16-08 та наказом Міністерства культури України від 14.04.2014 р. № 212 до Реєстру за категорією місцевого значення у м. Глухові занесено ще 2 об'єкти культурної спадщини відповідно: Лікарня безплатна святої Єфросинії та Історичний центр міста Глухова XII–XVIII ст.

Будинок міськкому КПУ у м. Глухові перебуває на обліку як пам'ятка місцевого значення відповідно до розпорядження Представника Президента України в Сумській області від 28.12.1992 № 349, а відтак згідно з пунктом 3

Прикінцевих положень Закону України «Про охорону культурної спадщини» до вирішення питання про занесення до Реєстру вважається пам'яткою місцевого значення, на яку поширюються вимоги цього Закону.

Статус щойновиявленого об'єкта культурної спадщини міста Глухова мають Садибний будиночок П. Сніжка, Федорівське ремісниче училище, Північний флігель, Південний флігель, Садиба Олександровичів, Головний будинок, Флігель.

Таким чином, у м. Глухові та Глухівському районі Сумської області налічується об'єктів культурної спадщини національного значення за видами: «пам'ятка історії та архітектури» – 7, «пам'ятка історії, архітектури та монументального мистецтва» – 1, «пам'ятка історії» – 1, «пам'ятка археології» – 1; об'єктів культурної спадщини місцевого значення за видами: «пам'ятка історії, архітектури та містобудування» – 15, «пам'ятка архітектури та містобудування» – 12, «пам'ятка археології, містобудування, історії та ландшафту» – 1, «пам'ятка історії» – 1. Слід зазначити, що вказана інформація фіксується лише в Реєстрі, в інших документах (постановах, наказах, розпорядженнях) вона відсутня.

Враховуючи вище викладене, можна стверджувати, що Глухівщина – це не тільки мальовничий край, наділений красою природи, а й місце скупчення великої кількості об'єктів культурної спадщини, це дійсно велика історична нерухома спадщина нашого народу.

Без перебільшення, треба віддати належне в питанні охорони об'єктів культурної спадщини м. Глухова функціонуванню Національного заповідника «Глухів», створеного у 1994 році з метою збереження і раціонального використання пам'яток культури м. Глухова.

Підсумовуючи, констатуємо, що за нинішніх умов збереження об'єктів культурної спадщини є архіважливим, тому що наша держава дуже багата культурною спадщиною, але облікова документація як її охоронний чинник заповнюється і систематизується не належним чином. Також свій відбиток у край непростої становищі цієї сфери накладає й нестабільна законодавча база охорони культурної спадщини, яка постійно і часто змінюється.

На наш погляд, потрібно провести на державному рівні загальну, повну і всеохоплюючу інвентаризацію об'єктів культурної спадщини України та їх облікової документації. Все має бути приведено у відповідність за одним стандартом. Цілком можливо запозичити досвід інших країн, але з урахуванням українських ментальних особливостей. Необхідно зберегти велику культурну спадщину нашої держави для прийдешніх поколінь.

ПОСИЛАННЯ

1. Вечерський В.В. Архітектура Гетьманщини у творчості Тараса Шевченка // Сіверщина в історії України. – Збірник наукових праць. – К. – Глухів, 2014. – С.
2. Прибега Л.В. Історія і сьогодення обліку пам'яток в Україні // Праці Центру пам'яткознавства. – Науковий збірник. – К., 2016. – С. 8–9.
3. Акуленко В.І. На дискусійних перехрестях пам'яткознавства // Праці Центру пам'яткознавства. – Науковий збірник. – К., 2016. – С. 270.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 № 929. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

5. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24.08.1963 № 970. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
7. Наказ Міністерства культури і туризму України від 15.09.2010 № 706/0/16–10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
8. Наказ Міністерства культури і туризму від 30.12.2008 № 1642/0/16–08. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
9. Наказ Міністерства культури України від 14.04.2014 № 212. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
10. Розпорядження Представника Президента України в Сумській області від 28.12.1992 № 349. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
11. Поточний архів Міністерства культури України.

Харковенко Р.В. Аналіз учетної документації на об'єкти культурного насліддя міста Глухова і Глуховського району Сумської області

В статті розглядається і аналізується питання сучасного стану учетної документації на об'єкти культурного насліддя міста Глухова і Глуховського району Сумської області.

Ключові слова: *учетная документація, об'єкт культурного насліддя, Государственный реєстр недвижимых пам'яток України.*

Kharkovenko R.V. A review of records on objects of cultural heritage of the city of Hlukhiv and Hlukhiv district, Sumy region

The article discusses and analyzes the issue of the current state of records on objects of cultural heritage of the city of Hlukhiv and Hlukhiv district, Sumy region.

Key words: *records, object of cultural heritage, the State register of immovable monuments of Ukraine.*

08.02.2017 р.

J

УДК 719 (477): 168.322

**А.О. Горькова
Г.М. Бичковська**

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ І УТОПІК

У статті висвітлено регіональні особливості охорони та збереження історико-культурної спадщини України. Проаналізовано регіональні програми 2016–2018 рр. у пам'яткоохоронній та культурній сфері міст Києва, Чернігова, Полтави, Івано-Франківська, Миколаєва. Розкрито основні чинники впливу на пам'яткоохоронну регіональну політику в різних областях України: особливості культурно-географічного положення, геополітичні фактори, культурно-історичні впливи, наявність та домінування певних видів пам'яток.

Ключові слова: *пам'ятки, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, регіональні особливості, програма охорони культурної спадщини, області і міста України.*

Серед домінуючих завдань Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – Центр) є розробка важливих, актуальних тем, що залишилися невирішеними та насущними на сьогодні у пам'яткоохоронній сфері. Серед таких на особливу увагу заслуговує науково-дослідна тема (далі – НДР) «Актуальні проблеми збереження нерухомих пам'яток України з урахуванням регіональних особливостей (південно-східний, західний, північний, центральний регіони)». НДР роз-